

RÉGÉSZETI ADATOK A HONFOGLALÁS KORI
SÍROKBAN FELTÁRT LÓMARADVÁNYOK
KLASSZIFIKÁCIÓJÁHOZ*

Bevezetés

A Kárpát-medence 10. századi temetkezéseiben gyakran kerülnek elő különböző lómaradványok, amelyek valamilyen formában a temetkezési vagy néhány esetben az általánosabb áldozati rítus részét képezték. Már a benepusztai honfoglalás kori lelet első közlésében említettek lócsontokat, így a téma kutatása nagy múltra tekint vissza.¹ Leggyakoribb változatukat, a részleges lovastemetkezés egyik jellegzetes formáját (a halott lábához tett részleges lómaradványokat) a kutatók többsége ma is a magyarok őseihez köthető egyik legfontosabb, konzervatív jellegzetességnek tartja Kelet-Európában.² Az utóbbi évek feltárásai során jelentősen bővültek a 10. századi lómaradványok eltemetésének formai variánsai, így az alábbiakban klasszifikációs szempontból tekintjük át azokat. Mivel a lómaradványok sírba helyezése tudatos tervezés eredménye, így elsőként a kutatásban szükségesnek láttuk a sírgödörök formai kivitelével összefüggésben megtenni ezt az összefoglalást. A korábbi kutatás csak a csontok elhelyezkedésére fókuszált, holott a sírgödörök³ ehhez igazodó kialakítása elválaszthatatlan részét képezte a temetési folyamatnak.

Az új ásatási eredmények fényében a különböző változatokhoz összefoglaljuk a környező, elsősorban a kelet-európai régiókból ismert analógiákat. A lovakkal kapcsolatos temetkezési rítuselemek a honfoglaló magyaroknál minden bizonnyal keleti eredetűek, ám a szokás különböző változatai még a honfoglalás korában is széles eurázsiai (sőt nyugat- és észak-európai) elterjedést mutatnak, így indokoltnak látjuk a teljességre törekvő rövid kitekintést. A részletek pontos elemzése folyamatosan újraértékelhetővé teszi a 10. századi hagyatékot és eurázsiai kapcsolatrendszerének feltárását, így a magyar őstörténet régészeti kutatásában is folyamatosan új eredményekre juthatunk.

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválóság Program”, az Árpád-ház Program IV.2., valamint a MTA BTK MÓT 28.317/2012 keretében valósult meg. A cikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a Bolyai+ (ÚNKP-18-4-PPKE-25) támogatásával készült.

¹ Vörös 2013.

² Pl. *Akszjonov–Križanov–Mibejev* 1996. 127.; *Akszjonov–Tortika* 2001. 191–218. Részben hasonlóan: *Fodor* 1994. 64.

³ Sajnos a honfoglalás kori temetőknél korábban alkalmazott feltérési módszerek megfigyelés nélkül tették tönkre a sírgödöröket, így a dolgozatunkban figyelembe vett sírformák a 10. században valószínűleg sokkal nagyobb számban és talán formai variációban is előfordultak. Az utóbbi évek modern feltérési módszerekkel elért új ásatási megfigyelései ezt alátámasztják.

A lovastemetkezések rövid kutatástörténete

A kutatók többsége úgy véli, hogy a magyarok elődeinél a lótarítás kezdete a Kr. e. II. évezredre, az ugor korra nyúlik vissza és iráni eredetű.⁴ Fodor István úgy vélte, hogy a lovas-temetkezés szokása a magyarság elődeinél szintén ebben az időszakban, tehát még az Uráltól keletre fekvő szállásterületükön alakult ki.⁵

A honfoglalás kori temetkezési szokások⁶ között a 10. századi⁷ magyar lovastemetkezések⁸ csoportosítását László Gyula nyomán⁹ Bálint Csanád dolgozta ki,¹⁰ amely oroszul is megjelent.¹¹ A keleti párhuzamok és összefüggések tekintetében Fodor István, majd a csoportosítás pontosítása tekintetében Révész László¹² reagált rá a régészek oldaláról.¹³ Bálint Csanád tipológiáját később Vörös István archaeozoológus egészítette ki, illetve korrigálta a felső-Tisza-vidéki adatok teljes körű összefoglalása alapján.¹⁴ Újabbán szintén Vörös István tekintette át részletes elemzésben a kérdés kutatástörténetét, formai rendszerezését és egyéb (pl. hitvilági) vonatkozásait.¹⁵

A temetkezési rítus lóval kapcsolatos elemei a Kárpát-medence 10. századi hagyatékban

A Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban a lovastemetkezések aránya nem éri el a 10%-ot.¹⁶ Ha csak azokat a temetőket vesszük alapul, ahol maga a rítus előfordul, akkor ez az arány 15–20%. Megfigyelhető, hogy egy temetőn belül általában tendenciaszerűen hasonló típusú lovastemetkezéseket találunk.¹⁷

Napjainkig mindösszesen 160 ló maradványának archaeozoológiai vizsgálata és feldolgozása készült el, miközben elkezdődött a lovak archaeogenetikai kutatása is.¹⁸ A lovak át-

⁴ Bálint 1972. 176–177.; Fodor 1977. 57. j.; Fodor 1992. 132–137.

⁵ Fodor 1977. 57. j.; Fodor 1992. 134–136.

⁶ Tettamanti 1975.

⁷ A kisszámú 11. századra keltezett (vö. Vályi 1994, 395–396.) lovastemetkezés időrendje bizonytalan. Kormeghatározásuk revidálásának szükségességét hangsúlyozta legutóbb Vörös István is (Vörös 2013).

⁸ A kutatástörténetre vonatkozóan: Nagy 1893. 223–234.; Munkácsi 1931. 12–20.; Móra 1932. 54–68.; Bálint 1971. 85–108.; Révész 1996. 39.; Vörös 2000. 370–371.; Nepper 2002. 424–428.; Vörös 2013.

⁹ László 1943. 46–60.

¹⁰ Bálint 1969.

¹¹ Bálint 1972. 176–188., 304–305.

¹² Révész 1996. 62. j.

¹³ Fodor 1973. 161–162.; Fodor 1977. 57. j.

¹⁴ Vörös 2001. 569–601.

¹⁵ Vörös 2013. Legfrissebb csoportosításában lóbőrös (I.) és lóbőr nélküli változatot (II.) különböztet meg, míg az előbbieknél három alcsoportot: összehajtott (1), összegöngyölt (2), kiterített (3).

¹⁶ Ez az érték megegyezik a kazárok/bolgárokhoz kötött Volga menti, novinki és urenji típusú leletkörben megfigyelt adatokkal (Bogacsov–Zubov 2003. 34.).

¹⁷ Ritkán eltérő, de pl. Tiszavasvári-Aranykerti tábla temetőben három variáns fordult elő (Vörös 2001. 591.).

¹⁸ Priskin 2005.

lagos marmagassága 94 esetben elvégzett mérések alapján 138,3 cm volt.¹⁹ A 10. századi sírokban egyaránt találunk boreális (keleti) típusú és mediterrán lovakat, sőt nyugat-európai pónikat is, érdekes, hogy ez utóbbiak esetenként nyugati típusú lószerszámokkal együtt is előfordultak.²⁰

A Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban megfigyelt temetkezési rítus lóval kapcsolatos elemei az alábbiakban foglalhatók össze.

1. A mellékletként sírba tett *lómaradványok* az esetek többségében *lovastemetkezés* szokásához (1.1. típus) kötődnek, kis számban azonban *ételmellékletként* (1.2. típus)²¹ is előfordulnak az elhunyt mellett, de egy esetben egyszerre mindkét funkcióban is (1.3. típus).²²

2. Ismerünk az emberi vázak mellett feltárt *lómaradványokat* a halott számára biztosított, *személyes mellékletként* (2.1. típus), illetve elkülönítve, *önálló gödörben* (2.2. típus)²³ eltemetett lócsontokat, amelyek előfordulnak temető szélén, illetve a sírsorok között is. A kisszámú, különálló gödrökben eltemetett lovak valószínűleg *lóáldozatként* értékelhetők, amelyek formai párhuzamai az adott korban Európa mind keleti, mind nyugati felében ismertek.

3. A honfoglalás kori leletanyagban a *lovastemetkezés* elemeivel kapcsolatba hozható személyes mellékletek lehetnek *tényleges lócsontos* (3.1. típus) és *jelképes* (3.2. típus) lovastemetkezések. Az előbbiekről általánosságban elmondható, hogy azok *mindig részleges*²⁴ lómaradványok. Eddig mindössze egyetlen olyan – erősen vitatott – adat ismert, amely szerint egész ló került volna elő, ráadásul a 11. század utolsó negyedére keltezhető pénzzel.²⁵

4. *Lómaradványokat és lovastemetkezéseket* döntő többségben *több síros temetőben találunk* (4.1. típus), azonban ritkán *magányos sírokban* (4.2. típus)²⁶ is megfigyelhető ez a jelenség. A *halomban feltárt* (4.3. típus) lovas sírok között ismert körárokkaal övezett, ahol a *(feltételezett) halom* és az alatta lévő temetkezés *egykorú* (4.3.1. típus),²⁷ tehát kurgán alatti sír. A 10. századi halmos temetkezéseknél azonban gyakoribb, hogy korábbi korszakokból származó *halomokba másodlagosan* temetkeztek (4.3.2. típus), ahol szintén van adat lovastemetkezésekről.²⁸

¹⁹ Vörös 2013.

²⁰ Karos-Eperjesszög II. temető 51. sír (Révész 1996. 26., 77. tábla).

²¹ Karos-Eperjesszög II. temető 52. sír (Vörös 1996. 470).

²² A gnadendorfi sír (Lauer mann 2006. Abb. 3.).

²³ Orosháza, Dózsa Tsz. (Dienes 1965. 141.).

²⁴ A ló megnyúzása során a lábtőben bontották meg az ízületeket. Ez a módszer jól elkülönül a kora avar korban megfigyelt hasonló rítustól, ahol ez a *radius* és a *tibia* alsó felében ment végbe (vö. Vörös 2000. 368.). Az oguzok a csüdnl, a besenyők pedig a lábközépnél csonkoltak (Atavine 2006. 352.).

²⁵ A Móra Ferenc által 1932-ben publikált adat nagy valószínűséggel a Kiszombor C temető 13. sírjára vonatkozik. Az MTA Régészeti Intézete és a szegedi Móra Ferenc Múzeum 2003-ban hitelesítő feltárást végzett több Kiszombor környéki honfoglalás kori temető területén, de a fenti megállapítást megerősítő adat nem került elő. A Kiszombor C temetőben is sikerült megfigyelni az 1930-as évek elején végzett ásások árkaait, illetve újabb temetkezéseket is, de a temető még nem tekinthető teljesen feltártnak. Mivel ebben az időben még visszatemették a csontokat az ásást követően, lehetőség nyílt annak ellenőrzésére, hogy az állatcsontok között találhatóak-e olyanok, amelyek az egész ló sírba helyezését alátámasztanák, ilyen lelet azonban nem került elő (Langó-Türk 2004a. 206.). Korábban hasonló fenntartással kezelte az adatot László Gyula is (László 1943. 48.).

²⁶ Zsombó-Bába-dűlő (Lőrinczy-Szalontai 1993. 279–318.).

²⁷ Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír (Bende-Lőrinczy-Türk 2002. 351–402.).

²⁸ Szeged-Székhalom (Kürti 1991. 128.).

5. A lómaradványok mint mellékletek *közvetlenül a balott sírgödörben* (5.1. típus), annak valamely részén kerültek elhelyezésre, tehát közvetlenül a temetési szertartás során. Ismert azonban néhány olyan eset is, amikor a lómaradványokat valószínűleg *utólag ásták rá* (5.2. típus) a sírra, és ennek során néha a sírgödör eredeti formája is módosult.²⁹

6. A *lovastemetkezések* és a *sírgödörök formái* összefüggésének együttes vizsgálata véleményünk szerint fontos tipológiai szempont, mivel kognitív *összefüggés* feltételezhető közöttük.³⁰ A sírgödör formai kialakítását ugyanis feltehetően az előre eltervezett, benne elhelyezendő lovastemetkezés változata alapján végezték.³¹

A honfoglaló magyaroknál a lovastemetkezések a legnagyobb számban az általánosnak tekinthető ovális vagy lekerekített sarkú *téglalap alakú, egyszerű sírgödörben* (6.1.1. típus) fordulnak elő. Ettől a formától egy temetkezés mutat jelentősebb eltérést, a komárom-szentpéteri (Dolny Peter, SK) temető 61. számú temetkezése, ahol a sírgödör keleti vége erőteljesen, harang alakban kiszélesedik (6.1.2. típus).³²

A sírgödör metszete alapján lovastemetkezések a leggyakrabban egyszerű, többnyire *lekerekített sarkú sírgödörökben* (6.2.1. típus) fordulnak elő, de *padmalyos* (6.2.2. típus)³³ és *padkás sírokból* (6.2.3. típus)³⁴ is egyaránt ismertek. A padmalyos síroknál a lómaradványokat a sír akna részének alján (6.2.2.1. típus) vagy az ott kialakított kis lépcsőn (6.2.2.2. típus) helyezték el.³⁵ A padkás sírok esetében többnyire az északi oldal mentén kialakított padkán (6.2.3.1. típus) találjuk a lócsontokat, *egy csomóban* (6.2.3.1.1. típus)³⁶ vagy *egy vonalban* (6.2.3.1.2. típus).³⁷ Előfordulnak azonban a sír keleti végében kialakított *végpadkán* is (6.2.3.2. típus).³⁸

7. A *lómaradványok sírban való elhelyezése* számos variációt mutat. Többnyire a *sírgödör alján* (7.1.) kerülnek elő a lócsontok vagy a sír *betöltésében* (7.2.), ilyenkor átlag 20–30 cm-rel magasabban helyezkednek el a váznál, de itt ismert 55 cm-rel magasabb adat is.³⁹ A lócsontok többnyire az emberi *váz bal* oldalán helyezkednek el (7.1.1. típus), azonban a *jobb oldalon* is

²⁹ Ez többnyire a sír keleti végének enyhén félkör alakban történő kiszélesedését jelentette, vö. Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír (*Bende-Lőrinczy-Türk* 2002. 3. kép).

³⁰ Valószínűleg erre utal Bálint Csanád 1976-os egyetemi jegyzetében közölt ábrája is a lovastemetkezésekről, amelyet azonban tipológiájának szövegében részletesen nem tárgyalt, vö. *Bálint* 1976. CI. tábla.

³¹ Ennek oka például, hogy elegendő helyet kellett kialakítani a kitömendő lóbőr tömegének (*Vörös* 2001. 590–591.), vagy kialakítani a padmalyt, esetleg padkát.

³² *Točík* 1968. 22. Abb. 9:2. Ennek a körte alakú sírformának keleti párhuzama is ismert pl. a szaltovói kultúrkörhöz tartozó nyetajlovkai temető 53. sírjából, amely szintén hasonlóan elrendezett lovastemetkezés, de egy egész ló maradványával (*Kriganov* 1998.; *Akszjonov–Tortika* 2001. 202., рис. 3:2). A lóváz elhelyezése megfelel a Bálint Csanád által javasolt V. típusnak (*Bálint* 1969. 110.).

³³ Szakony 7. sír (*Dienes* 1972. 13.).

³⁴ Szolnok-Lenin Tsz. 10. sír (*Madaras* 1996. 71., és 7. kép).

³⁵ Szolnok-Lenin Tsz. 5. sír (*Madaras* 1996. 71., és 3., 4. kép).

³⁶ Tiszánána, Cseh-tanya 2. sír (*Révész* 2002. 5. ábra).

³⁷ Szentés-Derekegyházi oldal D-3 tábla 6. sír (*Langó-Türk* 2003.; *Langó-Türk* 2004. 198.).

³⁸ Bánkeszi (Banov, SK) 27. sír (*Točík* 1968. 15. Abb. 5:4).

³⁹ Tiszabездéd 17. sír, vö. *Vörös* 2001. 590.; továbbá hasonlóan magasán: Letkés I. 68. sír (*Bakay* 1978, 84.).

(7.1.2. típus)⁴⁰ megfigyelhető néhány esetben. A lófejek ritkán középen, a két láb között is előfordulnak,⁴¹ többnyire azonban a lábak körül fekszenek.

A *lókoponyák* általában az állukon fektetve, nyugati irányba tájolva figyelhetők meg, míg a *végtagcsontok tájolása ezzel többnyire megegyező* (7.3.1. típus). Ismert azonban példa mind a *négy végtag ellentétes* tájolására (7.3.2. típus),⁴² illetve *vagy a mellső és a hátsó* (7.3.3. típus),⁴³ *vagy pedig a jobb és a bal végtagok ellentétes* (7.3.4. típus)⁴⁴ tájolására is. Egy esetben pedig a hátsó lábvégeket *X alakban*, egymáson keresztezve (7.3.5. típus) helyezték el.⁴⁵

A *lókoponya* elhelyezkedhet az emberi váz *nyak-fej vonalában*, (7.4.1. típus),⁴⁶ vagy a *felkar* (7.4.2. típus),⁴⁷ a *comb* (7.4.3. típus)⁴⁸ és a *lábcsár* külső oldalán (7.4.4. típus),⁴⁹ illetve a *lábfej előtt* (7.4.5. típus).⁵⁰

A *lókoponyához képest a lábvégek általában mögötte* (7.5.1. típus)⁵¹ vagy *alatta* (7.5.2. típus), egy *csomóban*⁵² helyezkednek el. Nagyon ritkán előfordul a lókoponya *a végtagok között* (7.5.3. típus).⁵³

8. A lovastemetkezések két fő csoportját különíthetjük el aszerint, hogy a *ló bőré* a *sírba helyezték* (8.1. típus) *vagy sem* (8.2. típus). Sokáig úgy vélték a kutatók, hogy a bőr sírba tétele általános volt,⁵⁴ amit Bálint Csanád szabadkígyósi⁵⁵ ásatásainak adatai is megerősítettek.⁵⁶ Első ízben az algyői temető esetében Vörös István bizonyította, hogy voltak olyan sírok is, ahova *nem tették be* a lóbőrt.⁵⁷ A lóbőr nélkül eltemetett maradványok esetében a csontok helyzetére általában jellemző, hogy a lábcsontok *szorosan a koponya alatt* helyezkedtek el, a halott lábfejei előtt vagy mellett.

A *lóbőrös temetkezéseknél* váz mellett 'kinyújtóztatott' elhelyezkedést értelmeztek úgy, hogy a *lóbőrt kitémtek* (8.1.1. típus).⁵⁸ Erre ténylegesen csak ritkán kerülhetett sor, mivel ebben az

⁴⁰ Kenézlő I. temető 14. sír (Jósa 1914. 319.). Ezt a jelenséget általában az eltemetett személy egykori balkezességével magyarázta a kutatás (Bálint 1969. 110.). Hasonlóan vélekedett erről a kérdéstről az avar lovastemetkezéseknél Kiss Attila is (Kiss 1963. 153.).

⁴¹ Eperjeske 2. sír (Vörös 2001. 571., és 5. kép 1).

⁴² Tiszabercel-Ráctemető 10. sír (Vörös 2001. 579., és 5. kép 9).

⁴³ Tiszaeszlár-Bashalom I. 9, 11. sír (Vörös 2001. 583., és 6. kép 4, 5).

⁴⁴ Tiszaeszlár-Bashalom II. 8. sír (Vörös 2001. 584., és 6. kép 10).

⁴⁵ Rétközberencs-Paromdomb 2. sír (Vörös 2001. 577., és 5. kép 8).

⁴⁶ Rakamaz-Túróczi part 1. sír (Vörös 2001. 576., és 5. kép 6).

⁴⁷ Tiszaeszlár-Bashalom I. 23. sír (Vörös 2001. 584., és 6. kép 9).

⁴⁸ Tiszaeszlár-Bashalom II. 10. sír (Vörös 2001. 584–585., és 6. kép 11).

⁴⁹ Tiszabездéd 7. sír (Vörös 2001. 580., és 6. kép 1).

⁵⁰ Tiszavasvári-Aranykerti tábla 4. sír (Vörös 2001. 586., és 6. kép 5).

⁵¹ Karos-Eperjesszőg II. temető 37. sír (Révész 1996. 22–23., 53. tábla).

⁵² Karos-Eperjesszőg II. temető 29. sír (Révész 1996. 21., 39. tábla).

⁵³ Kenézlő I. temető 14. sír (Jósa 1914. 319.); Mindszent-Koszorúsdűlő 2. sír (Csallány 1941. 2. kép); Przemysł 6. sír (Koperski 1996. 443.).

⁵⁴ Vö. Bálint 1969. 16. j.

⁵⁵ Szabadkígyós-Pálligeti tábla 27. sír (Bálint 1971a, 5. kép).

⁵⁶ Érdekes megfigyelés továbbá, hogy a lovak farkait gyakran levágták és külön helyezték a sírba. A karosi temetők 73 sírjából 32-ben volt részleges lómaradvány és mind ilyen volt (Vörös 2001. 470.).

⁵⁷ Ennek pontos eldöntése minden egyes esetben részletes anatómiai vizsgálatokat igényel (vö. Vörös 2000).

⁵⁸ Bálint 1969. 110.

esetben rendelkezésre álló hely szűkössége ezt nem tette lehetővé, így feltehetően a *sír bosszában összegöngyölték* (8.1.2. típus).⁵⁹ A legritkább variáns az, amikor a lócsontok a *láb körriül félkörben* helyezkednek el és a lóbórt valószínűleg a *halott lábára kiterítették* (8.1.3. típus).⁶⁰ Gyakoribb, hogy a *lóbórt* oldalt vagy a lábvégeknél *összehajtogatják* (8.1.4. típus). Ebben az esetben *négy alapvariáció* különböztethető meg:⁶¹

1) valamennyi maradvány és csont *egy oldalon* helyezkedik el (8.1.4.1. típus)⁶²

2) a *koponya oldalt, a lábvégek pedig az emberi lábfej előtt* (8.1.4.2. típus)⁶³

3) a koponya és a *mellső lábvégek oldalt, a hátsók a váz lábfeje előtt fekszenek* (8.1.4.3. típus)⁶⁴

4) a *lábfejek fölött* helyezkednek el a lócsontok (8.1.4.4. típus).⁶⁵

9. A lóhoz kapcsolódó, mellékletként feltárt leletek között a tényleges lómaradványok mellett ismerünk ún. *jelképes lovastemetkezéseket*,⁶⁶ amikor a lószerszámzatot vagy annak elemeit tették a sírba. Lószerszámok szintén többnyire *egyszerű sírgödörökben* (9.1. típus), azok alján fordulnak elő, a váz bal oldalán, de a lábakon, illetve magasabban, a betöltésben is előkerülnek. Tártak már fel azonban *padmalys temetkezések akna részének* alján (9.2. típus) vagy az ott kialakított kis lépcsőn,⁶⁷ továbbá *padkás sírokból* (9.3. típus) is. Ez utóbbi esetben *oldalpadkán* (9.3.1. típus),⁶⁸ *illetve a lábnál, végpadkán* (9.3.2. típus)⁶⁹ egyaránt megtaláljuk.

Ló- és lovastemetkezések Kelet-Európa kora középkori hagyatékában

A Kárpát-medence 10. századi fentebb bemutatott lovastemetkezéseinek keleti analógiáival kapcsolatban az újabb leletek alapján *tendenciaszerűen* továbbra is megfigyelhető Bálint Csanád korábbi megállapítása, amely szerint a lábhoz tett változatok párhuzamai a Középső Volga-vidék és Dél-Ural közötti területre vezetnek, a váz mellett kiterített variánsoknak pedig a kelet-európai füves sztyeppi nomádok 7–12. századi leletei között ismertek analógiái.⁷⁰

⁵⁹ *Vörös* 2001. 590–591.

⁶⁰ Bálint V. típus (*Bálint* 1969. 110.); Komáromszentpéter (Dolny Peter, SK) 61. sír (*Točík* 1968. 22. Abb. 9:2); Ibrány-Esbóhalom 199. sír (*Istvánovits* 2003. 101.).

⁶¹ A fenti alapvariációkon belül a lábhoz tett lómaradványok számos további alvariációban fordulnak elő (*Vörös* 2001. 5–7. kép, valamint *Bálint* 1969. 108.).

⁶² Karos-Eperjesszög II. 18. sír (*Révész* 1996. 32. tábla).

⁶³ Tiszabездéd-harangláb dűlő 7. sír (*Vörös* 2001. 5. kép 1).

⁶⁴ Ibrány-Esbó halom 199. sír (*Vörös* 2001. 5. kép 2).

⁶⁵ Sárretudvari-Hízóföld 112. sír (*Nepper* 2002. 219. kép).

⁶⁶ A jelképes lovastemetkezéseket általában későbbre, többnyire a 10. század 2. felére keltezi a kutatás (*Bálint* 1969. 111–112.). Archaezoológiai értelemben azonban nem sorolható a lovastemetkezések közé (vö. *Vörös* 2013.). A téma legutóbbi részletes összefoglalását l. *Léhnér Zita*: Honfoglalás kori lószerszámok temetkezések a Kárpát-medencében. BA szakdolgozat. PPKÉ BTK Régészeti Tanszék. Piliscsaba 2015. Kézirat.

⁶⁷ Bánkeszi (Banov) 20. sír (*Točík* 1968. Abb. 4.2).

⁶⁸ Koroncó-Bábota (*László* 1943. 2. kép).

⁶⁹ Szolnok-Lenin Tsz. 10. sír (*Madaras* 1996. 7. kép)

⁷⁰ Vö. *Bálint* 1969. 112–113.; *Atavin* 1984.

A Volga–Ural-vidéki területen a lovastemetkezések a bronzkortól kezdve megfigyelhetők, s három fő időrendi csoportjuk különíthető el,⁷¹ magát a rítust pedig déli és/vagy keleti irányból beköltöző népek hatásaként értékelték.⁷² Részleges lovastemetkezések már a Kr. u. 1–2. századi andrejevukai kurgánokból is ismertek, ráadásul a kevésbé elterjedt, a váz mellett hosszában kiterített típusból.⁷³ A késő pianobori időszakból, a Kr. u. 3–5. századi azelinói kultúra hagyatékában már jóval nagyobb számban fordulnak elő.⁷⁴ A kora középkorban a korai volgai bolgár temetőekben a leggyakrabban lábhoz tett lócsontokat találunk, illetve további párhuzamot jelent még a lószerszámok sírba tétele is.⁷⁵ Fontos azonban a temetkezési szokás egésze szempontjából figyelembe venni azt az eltérést, hogy itt egy további, általában bal oldali lócombos is gyakran a sírba helyeztek ételmellékletként, a halott feje mellé.⁷⁶ Hasonló a Kárpát-medence anyagában pl. a gnadendorfi sír⁷⁷ esetében figyelhető meg.⁷⁸

A szaltovói kultúrkör területén, jóllehet az egész ló eltemetése tekinthető általánosnak,⁷⁹ de közöltek már részleges lovas,⁸⁰ illetve lószerszámok temetkezéseket⁸¹ is, amelyek azonban további mellékleteikben nem utalnak más, időrendi és/vagy etnikai eltérésre.

A váz mellett kiterített vagy kitömött változatok esetében a keleti, elsősorban besenyő-oguz párhuzamokkal kapcsolatban szintén egy markáns különbségre kell felhívni a figyelmet. A besenyő-oguz temetkezésekben⁸² többnyire valóban kitömhették vagy ezt imitálhatták a lóbőrrel, aminek következtében a lókoponya és a mellső lábvégek, illetve a hátsó lábvégek között jelentős távolságot tapasztalunk,⁸³ míg a honfoglalás kori sírokban ez jóval ritkább,⁸⁴ a lócsontok és a koponya többnyire közvetlenül egymást követve helyezkedik el, egy sorban.⁸⁵

⁷¹ Bronzkori, vaskori és középkori (*Petrenko* 2000. 79.), az utóbbi száma messze felülmúlja az első két csoportot (Uo. 46–88.).

⁷² Uo. 86., továbbá a szerző a lócsontok eltérő elhelyezése alapján török, illetve ugor variánst különített el.

⁷³ *Fodor* 1977. 104.; *Petrenko* 2000. 81.

⁷⁴ Rozsgyesztvenszk V. temető 100/41. sír, továbbá Mari Lugovoje, Narmanszk, Uszty-Briszkinszk stb. temetők, vö. *Fodor* 1973. 162., 18., 20. j., továbbá *Petrenko* 2000. 81.

⁷⁵ A zablát gyakran a ló szájába tették (pl. *Petrenko* 2000. 82.).

⁷⁶ A Bolsije Tyigani temető lovastemetkezéseinek Ajda G. Petrenko által összeállított tipológiájában az öt csoportból háromnál ez megfigyelhető (Uo. 55–59., 82.).

⁷⁷ *Lauermann* 2006. Abb. 3.

⁷⁸ A két híres Volga menti korai bolgár temető, a Bolsije Tarhani és a Bolsije Tyigani temetők lovas-temetkezéseinek összehasonlítása során azt tapasztaljuk, hogy míg az előbbiben a lómaradványok többnyire a lábfej előtt, az utóbbiban a lábszárak mellett kerültek elhelyezésre. Kérdés, hogy ennek az eltérésnek a háttérben időrendi és/vagy etnikai eltérések állnak-e.

⁷⁹ A szaltovói kultúrkör északi lovastemetkezéseiről l. *Akszjonov* 1999.

⁸⁰ Krasznaja Gorka 46., 128. sír (*Akszjonov–Križanov–Mibejev* 1996. 117.).

⁸¹ Csontvázas sírból pl. Krasznaja Gorka 8., 17., 120., 145., 199. sír, illetve hamvasztásos temetkezésből pl. Krasznaja Gorka 19., 101., 108. sír (*Akszjonov–Križanov–Mibejev* 1996. 116–117.).

⁸² *Kruglov* 2001.; 2003.

⁸³ Köszönetet mondunk Alekszandr V. Jevglevszkijnek adatbázisának használatáért.

⁸⁴ Pl. Kozosvár–Zápolya utca 10. sír, ld. *Gáll* 2007. VII. tábla.

⁸⁵ Tiszaeszlár–Bashalom II. 10. sír, vö. *Vörös* 2001. 584–585. és 6. kép 11.

Lóáldozatok és párhuzamaik Kelet-Európában

Az önálló gödörben, részlegesen eltemetett lovakat – többnyire lókoponyákat – általában lóáldozatként értékeli a kutatás, amely igen ritka jelenség a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában. Feltételezett szakrális szerepét főként a maradványoknak az egyes temetőikben megfigyelt elhelyezkedése alapján valószínűsítik. Hajdúdorog-Gyúlasón, a temető déli részén, az utolsó sírsor külső oldalán került elő. Fodor István szerint az északi oldalon megfigyelt temetőárokcal és a keleti oldalon feltárt kutyatemetkezéssel mintegy lezárták és óvták a sírkertet.⁸⁶ Hasonló leletet tárt fel Dienes István Orosháza, Dózsa Tsz lelőhelyen, ahol a temetőn belül a 3. sírtól 2 m-re nyugatra, de a sírhoz tájolt gödörben került elő egy lókoponya.⁸⁷ Szintén a sírsorok között helyezkedett el két részlegesen eltemetett ló (mén) maradványa Hajdúböszörmény-Bodaszőlő lelőhelyen.⁸⁸

Kora középkori lóáldozatok ismertek Kelet-Európában, így többek között az Ural vidékén a bahmutyinói kultúra kései fázisába sorolt birszki temetőből.⁸⁹ Baskíria területén a 9–10. századra keltezhető, jellegzetes kusnarenkovói kerámiát tartalmazó kurgánokban is tártak fel ilyen leleteket.⁹⁰ Udmurtiában, a Felső-Káma és a Csepca folyó völgyében, a polomi kultúrához köthető, 8–9. századi Midlanysaj temetőben is megfigyelték a szokást.⁹¹ A permi területen a lomovátovói kultúrába sorolt demenykovi temetőben a sírok között elhelyezkedve voltak lóáldozatok,⁹² amelyekhez nagyon hasonlókat tártak fel a híres tankejev-kai temetőben, a Volga középső folyása mentén.

Ez utóbbi lelőhelyen nagy számban írtak le négyszögletes gödörben eltemetett részleges lómaradványokat, amelyekben a koponyát nyugati irányban tájolták.⁹³

Az egykori Kazár Kaganátus területéről a szaltovói kultúrkör zlivki típusú⁹⁴ leletkörénél újabban közölték a Dronovka 3 (Limanszkoje Ozero) temető 40. sírjában önállóan eltemetett, felszerszámozott részleges lómaradványokat.⁹⁵ A szaltovói kultúrkör kazár variánsának tartott, ún. (négyzetes) árkokkal körülvett kurgánok (szokolovi típusú lelőhelyek) között a Novonyikolajevka II. 1. kurgán területén figyeltek meg egy hasonló jellegű, feltehetően áldozati céllal eltemetett, 13 db lókoponyából álló leletgyűttest.⁹⁶

⁸⁶ Fodor 1996. 229.

⁸⁷ Dienes 1965. 141.

⁸⁸ I. és II. lósír, vö. Nepper 2002. 51. és 29. kép, továbbá Vörös 2000. 421. Mivel a tárgyalt lótemetkezések távolságuk és tájolásuk alapján jól illeszkednek a sírsorokba, mellékletekként való értelmezésük sem kizárható.

⁸⁹ Mazšitov 1968. 84–113.

⁹⁰ Mazšitov 1981. 30–145.

⁹¹ Gening 1962. 69–107.

⁹² Kazakov 1984. 107.

⁹³ Gening 1964. 145–147.

⁹⁴ Svecov 1991.

⁹⁵ Tatarinov–Fedjajev 2001. 371.

⁹⁶ Jevglenszkij–Kudlaj 2001. 378–379.

Lovastemetkezések és lóáldozatok a kora középkori Nyugat-Európában

Lovastemetkezések és lóáldozatok azonban nemcsak Európa keleti, hanem északi, sőt nyugati felében is ismertek voltak a kora középkorban,⁹⁷ sőt a honfoglalás korával párhuzamosan is, ezért a szokás szélesebb kontextusának áttekintése végett röviden ezekre is kitérünk. Nyugat-Európában a Meroving- és a Karoling-kort, illetve a 8. századi számbeli csúcspontot követően szórványosan még a 11. században is előfordultak a lóval kapcsolatos temetkezési rítusok különböző elemei, Észak-Európában pedig ez még jóval később is nyomon követhető.⁹⁸ Ismertek az emberi vázzal közös gödörben eltemetett lómaradványok, de többnyire a külön gödörben eltemetett teljes lovak, lóáldozatok a gyakoribbak. A lósírok azonban jól illeszkednek a temető sírsoraiba, illetve az adott temető rendjébe, mivel az emberi vázak gödreivel megegyező tájolásúak.⁹⁹ A lovakat az idő előrehaladtával részlegesen temették, majd lószerszámokkal helyettesítették.

A külön gödörben feltárt lósírok értelmezésében eltérés figyelhető meg a kutatók között, mivel egy részük ezeket is személyes, túlvilágra adott mellékletekként értékeli, míg mások lóáldozatoknak tartják.¹⁰⁰ Azonban valamennyien pogány hagyományok továbbélését látják ezen népek temetkezési szokásaiban, amelyeknél a krisztianizáció folyamata egészen a 11. századig elhúzódott, így a temetkezési rítus¹⁰¹ lóhoz köthető elemei a temetőkben egészen eddig megfigyelhetők.¹⁰²

Nyugat-Európában ez a szokás legtovább részben a frízeknél,¹⁰³ de főként Szászország és Thüringia vidékének korabeli ószász temetőiben, az Elba és a Weser folyók menti Közép-Németországban ismertek. Rendszeres előfordulásuk felső időhatárát az újabb ásatások alapján már a 9. század teljes első felére kiterjesztve adják meg a helyi kutatók.¹⁰⁴

Észak-Európa Vendel- és viking kori temetőiből igen nagy számban ismertek lómelékletek és lóáldozatok, vázas, hamvasztásos sírokból és hajós temetkezésekből is, egészen a 12. századig.¹⁰⁵ Dánia nagyszámú hasonló temetkezése mellett a birkai temető leletei a legismertebbek, de Izlandon is elterjedt ez a rítus, főként a 870–1050 közötti időszakban.¹⁰⁶ A Baltikum korabeli lovastemetkezéseire,¹⁰⁷ illetve azoknak, valamint a lószerszámoknak a magyarokéhoz való hasonlóságára korábban Fodor István hívta fel a figyelmet.¹⁰⁸

⁹⁷ Müller-Wille 1971. 119–248.; Kleeman 2002.; Steuer 2003.

⁹⁸ Müller-Wille 1998. 333.

⁹⁹ Magyarország 10. századi leletanyagában ehhez hasonló jelenséget ismerünk Hajdúböszörmény-Bodaszőlő temetőben (Nepper 2002. 51.).

¹⁰⁰ Oexle 1984. 122–172.

¹⁰¹ Az Alsó-Szászország északi részén feltárt rullstorfi ószász temető nagyszámú állatmellékletei között talált többszörös ló-, kutya- és esetenként szarvastemetkezések alapján Wilhelm Gebers új értelmezést vetett fel és az egykori túlvilágkép vadászattal kapcsolatos elemeivel hozta összefüggésbe a lósírokat is (Gebers 2004. 415.; Rech 2006.).

¹⁰² Müller-Wille 1971., Abb. 21. 2–3.

¹⁰³ Pl. Schortens (Endlich 2006. 146.; Rech 2006. 178.).

¹⁰⁴ Rech 2006. 177–178.

¹⁰⁵ Uo. 179.; Steuer 2003. 92.

¹⁰⁶ Müller-Wille 1971.; Steuer 2003. 92.

A krisztianizáció hatására a tárgyalt rítus fokozatosan eltűnt. Az átmenetre jól rávilágít Anne-Sofie Gräslund elemzése két érdekes, a röstai viking temetőből származó lelet kapcsán. A 10. század második felére keltezhető IV. sír már nem hamvasztásos, mely jelenséget a kereszténység hatásával hozta összefüggésbe. Azonban a továbbélő pogány hagyományokat a halom alatti, északi tájolású sírban az emberi váz mellé helyezett ló- és kutyamellékletek bizonyítják. Ugyanebben a temetőben a III. sír a 11. század első felére keltezhető. A temetkezés szintén halom alatti, de annak tetejére már sírkövet állítottak. A tájolás a keresztény nyugat-kelethez közelítve már északnyugati, továbbá már a lovat is külön sírgödörben temették el. Gräslund véleménye szerint a lótemetkezés szokásának változása úgy értelmezhető, hogy a lovat mellékletként már nem vihette a túlvilágra magával a halott, azonban az elhunyt társadalmi pozícióját továbbra is a ló eltemetésével hangsúlyozták a temetési szertartás keretében.¹⁰⁹

Összefoglalás

A Kárpát-medence 10. századi lovastemetkezéseinek eredete egyértelműen keletre utal, de a részletek pontos megfigyelése és újraértékelése rendkívül fontos, mivel a rítus maga is összetett folyamat eredménye.¹¹⁰ A részleges lovastemetkezések Kelet-Európa különböző területeiről folyamatosan bővülő adatai óvatosságra kell, hogy intsenek a szokás *önmagában* magyar etnikumjelző szerepét illetően. A jellegzetesnek tekintett lábhoz tett lómaradványok a korai (volgai) bolgár temetőkben szintén megfigyelhetők, tulajdonképpen csak az oldalt összegöngyölt, a medence és a lábfej vonalában egy vonalban elhelyezett variánshoz nem ismerünk tökéletes párhuzamokat.

A padkás sírkialakítás szintén hatalmas területen és időben elterjedt jelenség a kora középkorban (is). Ezek együttes előfordulása, vagyis a padkán elhelyezett részleges, oldalt összehajtott lóbőrös rítus, úgy véljük, *önmagában* szintén nem értékelhető etnikai sajátosággként a meglehetősen közeli, és főként nagyszámú besenyő-oguz analógia ellenére sem. A padkás sírok és a lovastemetkezések változatainak Kárpát-medencei elterjedése egyelőre nem rajzol ki régészeti és/vagy történetileg értékelhető jellegzetességeket.¹¹¹

¹⁰⁷ Pl. Rakantiškes temetőben 32 lovassírt tártak fel, továbbá l. Uo. 180. és 221. j. Részleges és egész lovastemetkezések egyaránt előfordulnak főként a Baltikum nyugati felében, ahol ez a szokás a seambija-natangji csoportra jellemző (*Kulakov* 1994. 34.; *Kulakov* 2003. pnc. 126., 134., 149.).

¹⁰⁸ *Fodor* 2001. 21.

¹⁰⁹ *Gräslund* 2000. 85–87. A lótemetkezéseknél a hitvilági aspektus mellett a rangjelző szerep már a kora középkor fejedelminek nevezett sírjainak értékelésénél is felvetődött, ahol a mellékletek gazdagsága mellett az eltemetett lovak nagy számát is az előkelőség jegyeként értékelték.

¹¹⁰ A vizsgált szokás a finnugor nyelvű népeknél megfigyelt analógiáival kapcsolatban vetődött fel legutóbb, hogy összefüggés lehet az obi ugor népeknél megfigyelhető ún. áldozati pózban kiterített megölt medve és a magyarok lovastemetkezéseinek morfológiai és kognitív elemei között. Jevgenyij P. Kazakov a magyar és a volgai bolgár részleges lovastemetkezésekkel kapcsolatban írta: „*In the same group of sites the researchs noted the horse’s skin in an imitating position of the animal’s rest posture (Similar to the position of the bear’s skin in the ritual practices of the Ob ugrians).*” (*Kazakov* 2006. 201.).

¹¹¹ A Dunántúlon mindmáig szembetűnően kisebb számban fordulnak elő ezek a jelenségek, annak ellenére is, hogy az elmúlt években a Balaton környékén is előkerültek klasszikus 10. századi leletanyagot tartalmazó temetők (*Siklósi–Langó* 2013.).

Az egykori temetkezési szokások elemeinek klasszifikációja azonban az újabb leletek, illetve a sírformák összefüggéseinek vizsgálatával még tovább finomítható. A részletek gondos megfigyelése segít a Kárpát-medence 10. századi kultúrájának pontosabb megértésében, míg a párhuzamok bővülő körének felgyűjtése és elemzése segít feltárni ennek a hagyatékknak a keleti előzményeit, illetve szinkron¹¹² elemeit. Mindezen túl pedig az újabb adatok, és főként az eltérő részletek gondos feltérképezése, tovább bővítheti ismereteinket a kora középkori népcsoportok temetkezési szokásainál a kognitív háttér feltérképezésében is.¹¹³

Felhasznált irodalom

- Akszjonov* 1999 *Аксѣонов, Виктор С.*: Поховання з конем другої половини VIII–IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (За матеріалами салтівських ґрунтових могильників). Дисертація. Харків.
- Akszjonov–Kryganov–Mibejev* 1996 *Аксѣонов, Виктор С.–Крыганов, Андрей В.–Михеев, Владимир К.*: Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника). In: Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. Ред.: Приходнюк, Олег М. Киев, 1996. 127–150.
- Akszjonov–Tortika* 2001 *Аксѣонов, Виктор С.–Тортика, Александр А.*: Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII–X вв. In: Степи Европы в эпоху средневековья 2. Хазарское время. Гл. ред.: Евлевский, Александр В. Донецк, 2001. 191–218.
- Atavin* 1984 *Атавин, Андрей Г.*: Некоторые особенности захоронения чучел коней в кочевнических погребениях X–XIV вв. *Советская археология*, 28. (1984) 1. 134–143.
- Atavine* 2006 *Atavine, Andreï G.*: Les Petchénègues et les Torks des steppes russes d’après les données de l’archéologie funéraire. In: De l’Âge de fer au Haut Moyen Âge. Archéologie funéraire, princes et élites guerrières. Eds: *Delestre, Xavier* et al. Saint-Germain-en-Laye, 2006. 351–364.
- Bakay* 1978 *Bakay Kornél*: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgründung). *Studia Comitatus* 6. Szentendre, 1978.
- Bálint* 1969 *Bálint Csanád*: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1969) 1. sz. 107–114.

¹¹² Vö. *Bálint* 1994. 45.

¹¹³ Adatokkal és hasznos tanácsokkal támogatta a fenti összefoglalást Alekszandr V. Jevglevszki, Fodor István, Olekszij V. Komar, Lőrinczy Gábor, Mechthild Schulze-Dörlamm, Varga Sándor, Füredi Ágnes és főként Vörös István, amiért köszönetet mondunk.

- Bálint* 1971 *Bálint Csanád*: A honfoglalás kori lovastemetkezések (Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe-VIe siècles). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1971) 2. sz. 85–108.
- Bálint* 1971a *Bálint Csanád*: X. századi temető a szabadkígyósi Pál ligeti táblában (Tenth century cemetery in the Pál Liget plot of Szabadkígyós). *Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. (1971) 1. sz. 49–87.
- Bálint* 1972 *Балинт, Чанад*: Погребения с конями у венгров в IX–X вв. In: Проблемы археологии и древней истории угров. Ред.: Амброз, Анатолий К.–Эрдели Иштван. Москва, 1972. 176–180.
- Bálint* 1976 *Bálint Csanád*: A honfoglaláskor. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba II. Szerk.: *Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András*. Budapest, 1976. CI. tábla.
- Bálint* 1994 *Bálint Csanád*: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: *Kovács László*. A honfoglalásról sok szemmel 1. Budapest, 1994. 39–46.
- Bende–Lőrinczy–Türk* 2002
Bende Livia–Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei – Studia Archaeologica*, 8. (2002) 351–402.
- Bogacsov–Zubov* 2003
Богачёв, Алексей В.–Зубов, Сергей Э.: Конь в погребальной практике праболгар среднего Поволжья. *Краеведческие записки XI*. Самара, 2003. 33–45.
- Csallány* 1941 *Csallány Gábor*: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről (Neuere Funde der Ungarischen Landnahmezeit aus der Umgebung von Szentes). *Folia Archaeologica*, 3–4. (1941) 182–192.
- Dienes* 1965 *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza I. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 136–174.
- Dienes* 1972 *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1972.
- Endlich* 2006 *Endlich, Corinna*: Hoch zu Rossins Jenseits–Pferdegräber und Opfer im Bestattungsbrauch der Friesen. In: Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausend. Hrsg.: *Manfred Rech*. Bremer Archäologische Blätter 4. Bremen, 2006. 145–149.
- Fodor* 1973 *Fodor István*: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról (Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeitlichen Archäologie). *Folia Archaeologica*, 24. (1973) 159–176.

- Fodor* 1977 *Fodor István*: Bolgár-török jövevényiszavaink és a régészet. In: Magyar Őstörténeti Tanulmányok. Szerk.: *Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András*. Budapest, 1977. 79–114.
- Fodor* 1992 *Fodor István*: A magyarság születése. Budapest, 1992.
- Fodor* 1994 *Fodor István*: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1. Szerk.: *Kovács László*. Budapest, 1994. 47–65.
- Fodor* 1996 *Fodor István*: Hajdúdorog-Gyulás. In: The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Eds.: *Fodor, István–Révész, László–Wolf, Mária*. Budapest, 1996. 229.
- Fodor* 2001 *Fodor István*: A magyar államalapítás korának hadserege. In: Az államalapítókrol 2000-ben. Szerk.: Halmágyi Pál. Makó, 2001. 17–39.
- Gáll* 2007 *Gáll Ervin*: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi fegyverleleteinek elemzése (An analysis of the grave and stray weapon finds of the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat from the 10th–11th century). *Hadtörténeti Közlemények*, 120. (2007) 2. sz. 395–474.
- Gebbers* 2004 *Gebbers, Wilhelm*: Auf dem Weg nach Walhall. Die Pferde der Alt-sachsen – Begleiter in Leben und Tod. Industrie-Museum Lohne. Lohne, 2004.
- Gening* 1962 *Генинг, Владимир Ф.*: Мыдлань-пай – удмуртский могильник VIII–IX вв. Вопросы археологии Урала 3. Свердловск, 1962. 7–11.
- Gening* 1964 *Владимир Ф. Генинг*: Деменковский могильник – памятник ломоватовской культуры. Вопросы археологии Урала 6. Свердловск, 1964. 94–147.
- Gräslund* 2000 *Gräslund, Anne-Sophie*: The conversion of Scandinavia – a sudden event or a gradual process? *Early Medieval Religion*, 17. (2000) 2. 83–98.
- Istvánovits* 2003 *Istvánovits Eszter*: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza, 2003.
- Jevglevszkij–Kudlaj* 2001 *Евглевский, Александр В.–Кудлай, Юрий В.*: Культурный комплекс хазарского времени на р. Сухой Торез: Опыт междисциплинарного исследования. In: Степи Европы в эпоху средневековья 2. Гл. ред.: *Евглевский, Александр В.* Донецк, 2001. 375–394.
- Jósa* 1914 *Jósa András*: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. *Archaeologiai Értésítő*, 34. (1914) 169–184.
- Kazakov* 1984 *Казakov, Евгений П.*: О культе коня в средневековых памятниках. In: Евразии. Западная Сибирь в эпоху средневековья. Ред.: Чиндина, Л. А. Томск, 1984. 99–110.

- Kazákov* 2006 *Kazákov, Evgenii P.*: Ideological beliefs of the Middle Age Ugrians (on the basis of archeological materials). In: II. Northern Archeological Congress. Ekaterinburg–Khanty Mansiisk, 2006.
- Kiss* 1963 *Kiss Attila*. Az avar kori lovas-temetkezések szokásának vizsgálata (Über das Brauchtum der Awarerzeitlichen Reiterbestattungen). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 7. (1962[1963]). 153–162.
- Kleeman* 2002 *Kleemann, Jörg*: Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert: Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde. Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover. Isensee, 2007.
- Koperski* 1996 *Koperski, Andrzej*: Przemysł. In: The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Eds.: *Fodor, István–Révész, László–Wolf, Mária*. Budapest, 1996. 443–450.
- Kriganov* 1998 *Крыганов, Андрей В.*: Нетйловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы. In: Культуры Евразийских степей второй половины тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Материалы II Международной археологической конференции 17–20 ноября 1997 г. Отв. ред.: *Сташечков, Димитрий А.* Самара, 1998. 358–365.
- Kruglov* 2001 *Круглов, Евгений В.*: Погребальный обряд огузов северного Прикаспия 2-ой пол. IX – 1-й пол. XI в. In: Степи Европы в эпоху средневековья 2. Гл. ред.: *Евглевский, Александр В.* Донецк, 2001. 395–446.
- Kruglov* 2003 *Круглов, Евгений В.*: Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников. In: Степи Европы в эпоху средневековья 3. Гл. ред.: *Евглевский, Александр В.* Донецк, 2003. 13–82.
- Kulakov* 1994 *Кулаков, Владимир II.*: Пруссy (V–XIII вв.). Москва, 1994.
- Kulakov* 2003 *Кулаков, Владимир II.*: История Пруссии до 1283 года. Москва, 2003.
- Kürti* 1991 *Kürti Béla*. Szeged–Székhalom. Archäologische Forschungen im Jahre 1988. *Archaeologiai Értesítő*, 118. (1991) 128.
- Langó–Türk* 2003 *Langó Péter–Türk Attila*. Honfoglalás kori női sír Szentes-Derekegyházi oldal határrészéből (A Grave of a woman at Szentes-Derekegyháza from the age of the Hungarian Conquest). Szentes, 2003.
- Langó–Türk* 2004 *Langó Péter–Türk Attila*. Előzetes beszámoló a Szentes környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2003. Szerk.: *Tóth István*. Szeged, 2004. 193–202.

- Langó–Türk* 2004a *Langó Péter–Türk Attila*. Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kis-zombor határában, 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2003. Szerk.: *Tóth István*. Szeged, 2004. 203–214.
- Lauerermann* 2006 *Lauerermann, Ernst*: Fundort – Fundgeschichte – Befund. In: Das früh-hungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Hrsg.: *Daim, Falko–Lauerermann, Ernst*. Mainz, 2006. 1–28.
- László* 1943 *László Gyula*: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge (Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel). *Archaeologica Hungarica* 27. Budapest, 1943.
- Lőrinczy–Szalontai* 1993 *Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba*: Régészeti adatok Csongrád megye 6–11. századi településtörténetéhez I. (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitas Csongrád im 6–11. Jahrhundert). *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei*, 30–31. (1993) 2. sz. 279–318.
- Madaras* 1996 *Madaras László*: Szolnok, Lenin Tsz. [Ugar] 10. századi temetője. Jász-Nagykún-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai (Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der Szolnoker „Lenin” Lpg). In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: *Wolf Mária–Révész László*. Miskolc, 1996. 65–116.
- Mazsitov* 1968 *Мажитов, Нияз А.*: Бахмутинская культура. Этническая история Северной Башкирии середины I тысячелетия нашей эры. Москва, 1968.
- Mazsitov* 1981 *Мажитов, Нияз А.*: Южный Урал в VII–XIV вв. Москва, 1981.
- Móra* 1932 *Móra Ferenc*: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben (Volkskundliche Beziehungen in Funden aus der Umgebung von Szeged, aus der Zeit der Völkerwanderung und des frühen Ungartums). *Ethnographia*, 43. (1932) 54–68.
- Munkácsi* 1931 *Munkácsi Bernát*: A magyar lovasélet ősisége. *Ethnographia*, 42. (1931) 12–20.
- Müller-Wille* 1971 *Michael Müller-Wille*: Pferdgrab und Pferdopfer im frühen Mittelalte. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 20–21. (1971) 119–248.
- Müller-Wille* 1998 *Michael Müller-Wille*: Zwei religiöse Welten: Bestattungen der fränkischen Könige Childerich und Chlodwig. Stuttgart, 1998.
- Nagy* 1893 *Nagy Géza*: A magyarhoni lovas sírok. *Archaeologiai Értesítő*, 13. (1893) 223–234.

- Nepper* 2002 *M. Nepper Ibolya*: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei 1–2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk.: *K. Bende Ildikó*. Budapest–Debrecen, 2002.
- Oexle* 1984 *Oexle, Judith*: Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien*, 18. (1984) 122–172.
- Petrenko* 2000 *Петренко, Ауда Г.*: Следы ритуальных животных в могильниках древнего и средневекового населения Среднего Поволжья и Предуралья. Казань, 2000.
- Priskin* 2005 *Priskin Katalin*: A honfoglaló magyarok háziállatainak mitokondriális DNS alapú genetikai analízise. PhD disszertáció. Szeged, 2005. http://biol-otdk2005.pte.hu/02abs_archeo.html#arch-9.
- Rech* 2006 *Rech, Manfred*: Pferd und Wagen im Frühen und Hohen Mittelalter. In: *Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausend*. Hrsg.: Manfred Rech. Bremer Archäologische Blätter 4. Bremen, 2006. 171–216.
- Révész* 1996 *Révész László*: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: *Fodor István–Veres László–Viga Gyula*. Miskolc, 1996.
- Révész* 2002 *Révész László*: Honfoglalás kori temető Tiszanána–Cseh tanyán (Landahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána-Cseh-Gehöft). *Folia Archaeologica*, 49–50. (2002) 263–303.
- Siklósi–Langó* 2013 *Siklósi Zsuzsanna–Langó Péter*: 10. századi temető Balatonújlak-Erdődűlőn (Ein Gräberfeld des 10. Jahrhundert in Balatonújlak-Erdődűlő). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: *Révész László–Wolf Mária*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 143–160.
- Steuer* 2003 *Steuer, Heiko*: Pferdegräber. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 23*. Hrsg.: *Müller, Geuenich–Dieter, Rosemarie*. Berlin–New York, 2003.
- Svecov* 1991 *Швецов, Михаил А.*: Могильник «Зливки» In: *Проблеми на прабългарската история и култура 2*. Отв. ред.: *Раишев, Раиш*. София, 1991. 109–123.
- Tatarinov–Fedjajev* 2001 *Татаринов, Сергей П. – Федяев, Сергей В.*: Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка 3 (Лиманское Озеро) на Северском Донце. In: *Степи Европы в эпоху средневековья 2*. Гл. ред.: *Евглевский, Александр В.* Донецк, 2001. 365–374.

- Tettamanti* 1975 *Tettamanti Sarolta*: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken). In: *Studia Comitatus* 3. Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból. Szerk.: *Ikvai Nándor*. Szentendre, 1975. 79–123.
- Točík* 1968 *Točík, Anton*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Archaeologia Slovaca* 3. Nitra, 1968.
- Vályi* 1994 *Vályi Katalin*: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973 (Megjegyzések a terület korai történetéhez) (Landnahmezeitliche Gräber in Szeren 1973) (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes. Anhand einer Rettungsgrabung 1973). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: *Lőrinczy Gábor*. Szeged, 1994. 387–404.
- Vörös* 1996 *Vörös István*: A karosi honfoglalás kori temetők állatsontmaradványai. In: *Révész László*: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc, 1996. 461–493.
- Vörös* 2000 *Vörös István*: Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata (Die Archäozoologische Untersuchung des Landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Algyő). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*, 6. 357–401.
- Vörös* 2001 *Vörös István*: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs–Nyírség (Burials with horse from the Age of Hungarian Conquest in the Upper Tisza region I. Szabolcs–Nyírség). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyvei* 43. Szerk.: *Almássy Katalin–Istvánovits Eszter*. Nyíregyháza, 2001. 569–601.
- Vörös* 2013 *Vörös István*: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez (Archaeological data on the typology of tenth-century horse burials and burials with horses in the Carpathian Basin). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: *Révész László–Wolf Mária*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 2013. 321–336.